

The Function of the Rule of La-Ḍarar in Islamic Rulings on Animal Treatment

Mohammad Shafiei *

Received: 2024, Jan 27 | Recieved in revised form: 2024, Apr 29 | Accepted: 2024, Jun 9 | Published: 2024, Jul 15

Abstract

Despite the frequent and significant instances of the application of the la-ḍarar (no-harm) rule in contemporary human treatment with animals, this rule has rarely been the focus of fiqhi research. Research in Islamic jurisprudence on the proper way of treating animals will not only pave the way for enacting relevant laws, but will also provide religious enforcement mechanisms for the believing segment of society in the implementation of these laws. The objective of this descriptive-analytical research is to pinpoint the instances of la-ḍarar and analyze the manner of applying this rule in rulings regarding the treatment of animals. To this end, in the first step, the most significant disagreements regarding the la-ḍarar rule and their impact on the manner of identifying its instances are delineated. In the second step, recognizing the considerations that need to be taken into account in applying the rule of la-ḍarar to environmental instances, the most important instances of this rule in treating animals are examined.

Keywords: environmental jurisprudence, animal jurisprudence, animal rights, application of La-Ḍarar, hunting, pesticides.

---

* Professor at Qom Seminary; (Corresponding Author) Email: 13521352mohammad@gmail.com.

■ Shafiei, M., & Faezi, M., (2024)., The Function of the Rule of La-Ḍarar in Islamic Rulings on Animal Treatment. *Journal of New Perspectives in Islamic Jurisprudence*, 2 (1)., 255-286. <https://doi.org/10.22091/rcjl.2024.10578.1044>.

کارکرد قاعده لاضرر در احکام رفتار با حیوانات

محمد شفيعی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۷ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۰ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۲۵

چکیده

با وجود مصادیق پرتکرار و پراهمیت قاعده لاضرر در برخورد انسان امروزی با جانوران، این قاعده در پژوهش‌های فقهی پیرامون رفتار با حیوانات به ندرت مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش‌های اسلامی پیرامون نحوه تعامل با حیوانات هم برای جعل قوانین مرتبط بسترسازی خواهند کرد و هم در مرحله اجرای این قوانین، برای قشر متدین جامعه ضمانت اجرای شرعی به همراه خواهند داشت. هدف از این پژوهش که با روش توصیفی تحلیلی نگاشته شده است، بیان مصادیق لاضرر و تحلیل کیفیت تطبیق این قاعده در احکام مواجهه با حیوانات بوده است؛ به این منظور در گام اول مهم‌ترین اختلاف‌نظرهای اصولی پیرامون قاعده لاضرر و تأثیر آن‌ها بر اصل و نحوه مصادیق‌گزینی قاعده بیان شده‌اند؛ در گام دوم پس از بیان نکاتی که لازم است در تطبیق لاضرر بر مصادیق زیست‌محیطی مورد توجه قرار گیرند، مهم‌ترین مصادیق این قاعده در مواجهه با حیوانات مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: فقه محیط‌زیست، فقه حیوانات، حقوق حیوانات، تطبیق لاضرر، شکار، آفت‌کش.

* استاد حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول). | 13521352mohammad@gmail.com

□ شفيعی، محمد و فائزی، محمد. (۱۴۰۳). کارکرد قاعده لاضرر در احکام رفتار با حیوانات، پژوهش‌های فقهی

مسائل مستحدثه، ۲ (۱)، ۲۸۶-۲۵۵. <https://doi.org/10.22091/rcjl.2024.10578.1044>

مقدمه

با پیشرفت دانش و فناوری، توانایی انسان در بهره‌گیری از محیط‌زیست و حیوانات دستخوش تغییرات بنیادینی شده که او را قادر ساخته در اصل و کیفیت زندگی سایر جانوران تأثیر به‌مراتب بیشتری از گذشته داشته باشد. باگذشت زمان، عوارض بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت و حیوانات بیشتر نمایان شد و بشر وادار شد در استفاده از منابع طبیعی بازنگری جدی داشته باشد و به این هدف، در قوانین خود بیشتر به ملاحظات زیست‌محیطی توجه کند.

در متون اسلامی و فقهی نوع رابطه با حیوان و حدود بهره‌وری از محیط‌زیست همواره مورد توجه بوده است؛ با این وجود، بروز موضوعات جدید، سؤالات جدیدی را در پیشروی قرار داده که پاسخ به آن‌ها نیازمند پژوهش و تأمل است. پژوهش‌های اسلامی پیرامون نحوه تعامل با محیط‌زیست و حیوانات هم برای جعل قوانین مرتبط بسترسازی خواهند کرد و هم در مرحله اجرای این قوانین، برای قشر متدین جامعه ضمانت اجرای شرعی به همراه خواهند داشت. از سویی، توجه به بُعد شرعی رفتار با حیوانات علاوه بر روشن کردن وظیفه شرعی مکلفین، به نوعی تأکید بر دو جنبه جامع‌نگری و مترقی بودن اسلام است.

یکی از پرکاربردترین قواعد فقهی که در مباحث مربوط به رفتار با حیوانات نیز کاربرد مهمی دارد، قاعده لاضرر است. استفاده از قاعده لاضرر در احکام فقهی بهره‌وری از حیوانات دارای مزایای مختلفی از این قبیل است:

۱. در بهره‌وری‌های نوین بشر از حیوانات مصادیق مهم و پرشماری دارد.
  ۲. قاعده‌ای شناخته شده و مورد پذیرش در فقه است.
  ۳. برخلاف بسیاری از ادله نقلی مرتبط با حقوق حیوانات، الزامی بودن حکم در این قاعده از مسلمات فقهی است؛ از این رو صرفاً بعد اخلاقی - مناسکی نداشته، در قانون گذاری نیز قابل استفاده است.
- با وجود این مزایا در مباحث فقهی پیرامون رفتار با حیوانات به ندرت از قاعده لاضرر استفاده شده و در موارد موجود هم فقط به بیان کلیات درباره تطبیق این قاعده بسنده شده است (حسینی، ۱۳۹۳، صص ۹۹-۱۰۰). مرتبط‌ترین پژوهش‌ها با تطبیق قاعده لاضرر بر مواجهه با حیوانات عبارت‌اند از:

۱. مقاله نقش قاعده فقهی لاضرر در مدیریت بحران‌های محیط زیستی (حسن زاده و همکاران، ۱۳۹۸، صص ۱۲۷-۱۴۶)؛ حجم بسیار کمی از این مقاله به مصادیق اختصاص یافته و در بخش‌های مربوط به لاضرر بیشتر جنبه اصولی قاعده مطرح شده است. این مقاله به بیان مطالبی از قبیل بحران محیط‌زیست و مدیریت آن، مستندات قاعده، لاضرر در اصول فقه، جنبه حقوقی قاعده، بحران اخلاق و پیشنهادهایی برای جلوگیری از تخریب محیط‌زیست پرداخته است.

۲. کاربرد قاعده لاضرر در حفاظت از محیط‌زیست و معماری در راستای ارائه مدلی برای شهرسازی اسلامی و ایرانی (حسن پور و همکاران، ۱۳۹۸، صص ۲۵۱-۲۷۶)؛ همان‌طور که از نام این مقاله پیداست رسالت ماهوی مقاله حتی مصادیق زیست‌محیطی قاعده هم نیست، اگرچه مانند مقاله قبل برخی مصادیق مشترک با حقوق حیوانات بیان شده‌اند. همچنین جنبه حقوقی و اصولی قاعده در این مقاله کاملاً بر جنبه تطبیقی آن تقدم دارد. سایر نکاتی که ذیل مقاله سابق گفته شد درباره این مقاله نیز تکرار می‌شوند.

۳. قاعده لاضرر و حق بر محیط‌زیست با تأکید بر دریاچه ارومیه (نیکخواه و همکاران، ۱۳۹۷، صص ۳۳۱-۳۴۱)؛ این مقاله که با رویکرد حقوقی نگاشته شده، عمدتاً معطوف به مسائل زیست‌محیطی در محدوده دریاچه ارومیه است. از کل مقاله چیزی در حدود دو صفحه به قاعده لاضرر اختصاص داده شده که اکثر آن صرفاً جنبه اصولی دارد.

اگرچه برخی از مصادیقی که در این مقاله‌ها ذکر شده‌اند از جهتی در مباحث حقوق حیوانات نیز قابل طرح هستند، اما همان‌طور که از موضوع این پژوهش‌ها پیداست، غرض آن‌ها بررسی ارتباط لاضرر با حقوق حیوانات و بیان نکات تطبیقی مربوطه نبوده است. برای جبران این خلأ پژوهشی، بررسی تطبیق قاعده لاضرر در حقوق حیوانات و اشاره به مهم‌ترین مصادیق این قاعده ضروری به نظر می‌رسد.

در مقاله پیش‌رو که از نوع پژوهش‌های نظری و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده، از روش کتابخانه‌ای برای گردآوری داده‌ها بهره‌گیری شده است. مسئله اصلی این پژوهش این است که مصادیق قاعده لاضرر در مواجهه با حیوانات چگونه تحلیل می‌شوند؟ در راستای حل

این مسئله باید به این سؤالات فرعی پاسخ داد: قاعده لاضرر چیست؟ اختلاف نظرهای اصولی پیرامون قاعده لاضرر چه تأثیری بر تطبیق این قاعده بر مصادیق حقوق حیوانات دارند؟ مهم‌ترین مصادیق لاضرر در مواجهه با حیوانات کدام‌اند و در تطبیق لاضرر بر این مصادیق چه نکاتی باید ملاحظه شوند؟

به‌منظور پاسخ به این سؤالات، پژوهش پیش‌رو در دو قسمت به پاسخ سؤالات فرعی پرداخته می‌پردازد؛ بدین‌سان که در فصل اول پس از اشاره به مستند و مفاد قاعده لاضرر، مهم‌ترین اختلافات اصولی که در تطبیق فقهی قاعده بر موارد مواجهه بشر با حیوانات تأثیرگذار هستند بیان می‌شوند، و در فصل دوم مصادیق پر تکرار یا پر اهمیت لاضرر ضمن توجه به نکات اثرگذار تطبیقی بررسی خواهند شد.

۱. مستند و مفاد قاعده لاضرر

یکی از پرکاربردترین قواعد فقهی که در مباحث مربوط به محیط‌زیست نیز جایگاه مهمی دارد، قاعده لاضرر است. معروف‌ترین مستند این قاعده روایات مربوط به داستان سمره بن جندب با مردی انصاری است که با سندهای مختلف در کتب روایی نقل شده (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۵ ص ۳۹۹ و ۴۲۰؛ شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۳۳ و ۱۰۳؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۲۹۲) و برخی از این اسناد این روایت دارای شرایط حجیت دانسته شده است (خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۵۱۸).

مفاد این روایات چنین است که سمره بن جندب درخت خرمانی در باغ یکی از انصار داشت و هر وقت می‌خواست از درخت خود خبر بگیرد سرزده و بی‌اعتنا داخل خانه مرد انصاری می‌شد و حاضر به اجازه گرفتن نبود؛ به همین خاطر صاحب‌خانه به رسول خدا (ص) شکایت کرد و رسول خدا (ص) نیز از سمره خواست که هنگام ورود اجازه بگیرد، اما سمره تمکین نکرد. رسول خدا (ص) درخواست کرد که درختش را بفروشد لکن باز هم قبول نکرد. حتی وقتی پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «اگر این کار را بکنی، در بهشت برای تو درختی خواهد بود» باز هم سمره تسلیم نشد.

در این زمان رسول اکرم (ص) فرمود: «إنک رجل مضار و لاضرر و لاضرار» و در ادامه

به مرد انصاری فرمودند درخت سمره را بکنند و جلوی او بیاندازد (کلینی، ۱۴۰۷ ج ۵، ص ۲۹۲). در مفاد عبارت «لاضرر و لا ضرار» اختلاف نظر جدی میان فقیهان وجود دارد که در این نوشتار مجال بیان آن‌ها نیست؛ از این رو تنها به اصلی‌ترین آرا و نظرات در مورد این قاعده اکتفا می‌شود. برای تبیین مفاد این حدیث شریف لازم است ابتدا مفردات فقره «لاضرر و لا ضرار» و سپس معنای هیئت ترکیبه آن مورد بررسی قرار گیرد.

۱.۱. مفردات فقره «لاضرر و لا ضرار»

نسبت به معنای واژه «ضرر» دو احتمال ذکر شده است (شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۵۰؛ شهید صدر، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۵۲۰) احتمال اول که بیشتر در کلمات اهل لغت ذکر شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۱ق، ص ۵۰۳) این است که مراد از ضرر، سوء حال و حرج و سختی و تنگی باشد؛ احتمال دوم اینکه ضرر در مقابل نفع و به معنای نقص در جان و اعضای بدن و آبرو و مال باشد. معمول اصولی‌ها این معنی را برگزیده‌اند (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۸۱؛ خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۵۲۲؛ خویی، بی تا، ج ۳، ص ۱۹۵؛ بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۲۱۴) و به نظر متفاهم عرفی نیز همین معنای دوم صحیح است.

اما مراد از «ضرار» دو احتمال در معنای آن است: «ضرار» یا مصدر ثلاثی مجرد است یا مصدر باب مفاعله (خوئی، بی تا، ج ۱، ص ۶۰۶)؛ طبق احتمال اول سه احتمال در معنی «ضرار» بیان شده:

(۱) به معنای ضرر؛

(۲) به معنای ضرر ممتد شدید؛

(۳) به معنای ضرر عامدانه همراه با اصرار و بهانه‌جویی.

طبق احتمال دوم نیز سه احتمال بیان شده است:

(۱) ضرر واقع حقیقی بین دو نفر؛

(۲) ضرر ممتد و اکید عمیق شبیه فعل واقع بین دو نفر؛

(۳) معنایی شبیه فعل بین دو نفر از ناحیه اصرار و تعمد بر ضرر و بهانه‌جویی.

باتوجه به مشترک بودن بعضی از معانی محتمل، در نهایت چهار معنا برای ضرار بیان شده

است (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۵۷). با بررسی این چهار احتمال روشن می‌شود که فقره لا ضرار محتوایی فراتر از فقره لاضرر ارائه نمی‌کند؛ زیرا اگر ضرار به همان معنای ضرر باشد فقره لا ضرار تأکید فقره اول به حساب می‌آید و اگر ضرار اخص مطلق از ضرر باشد، فقره لا ضرار حرمت نوع خاصی از ضرر را بیان کرده، در این صورت نیز دلالتی بیش از فقره اول نخواهد داشت.

۲.۱. مفاد هیئت ترکیبیه فقره «لاضرر و لا ضرار»

در مورد مفاد هیئت ترکیبیه این قاعده چهار جهت گیری اصلی و عمده وجود دارد:

(۱) مفاد «لاضرر» نهی است و براین اساس ضرر زدن حرام تلقی می‌شود؛ مرحوم شیخ الشریعه اصفهانی در رساله لاضرر خود از این نظر دفاع نموده و ادله متعددی بر آن اقامه می‌کند (شیخ الشریعه اصفهانی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۸) اگر این معنا را بپذیریم واضح است که مفاد روایت نهی و حرمت ضرر زدن به دیگران است.

(۲) نهی در این حدیث، سلطانی است؛ امام خمینی توضیح می‌دهند که پیامبر سه مقام داشته‌اند: مقام نبوت و ابلاغ احکام الهی؛ مقام قضاوت و فصل خصومت؛ مقام حکومت و سلطنت؛ حال مرحوم امام با توجه به قرائن مدعی است که «لاضرر» یک حکم سلطانی است و از پیامبر (ص) به عنوان رهبر جامعه صادر شده است، همان‌طور که ایشان بر اساس مصالح وقت از باب مقام حکومت به جهاد امر می‌نمود و به مناطق مختلف لشکر می‌فرستاد، نه به عنوان مبلغ و ناشر احکام الهی (امام خمینی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، صص ۵۲۵-۵۳۹).

(۳) مفاد هیئت ترکیبیه این روایت «نهی» است؛ مشهور میان اصولی‌ها این نظر را پذیرفته‌اند، هرچند در تعیین منفی بین اعلام اختلاف نظر وجود دارد؛ بسیاری پذیرفته‌اند که «لاضرر» حکم ضرری را نفی می‌کند. البته محققینی مانند شیخ انصاری، مرحوم نائینی و خوئی قایل شده‌اند منفی حکمی است که ضرر از آن ناشی می‌شود و تفاوتی ندارد که ضرر از نفس حکم ناشی شود و یا از عمل

طبق حکم؛ در نتیجه حتی اگر ضرر ناشی از متعلق حکم یا مقدمات حکم نیز باشد نفی می‌شود (شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۵۹). لازم به ذکر است تصویر نفی حکم ضرری از تعبیر «لاضرر» می‌تواند از باب مجاز در تقدیر، مجاز در کلمه و یا مجاز ادعائی باشد، البته مرحوم نائینی مدعی است که نیاز به مجاز نیست و در موارد سبب تولیدی، اطلاق مسبب بر سبب حقیقتاً بلا مانع است (نائینی، ۱۳۷۳ق، ج ۳ ص ۳۸۵؛ خوانساری، ۱۳۷۳ق، ص ۲۰۲)

در مقابل مرحوم آخوند قائل است که در این قاعده نفی حکم به وسیله نفی موضوع آن صورت گرفته و فرضی که موضوع حکم ضرری نباشد، بلکه ضرر از مقدمات یا متعلق ناشی شود را شامل نمی‌شود (شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۵۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۸۱؛ خوئی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۶۱۱).

۴) مفاد «لاضرر» نفی ضرر غیر متدارک است؛ لازمه این نظر که از فاضل تونی نقل شده، دلالت لاضرر بر حکم اثباتی لزوم تدارک ضرر است (تونی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۹۴). محقق مراغی نیز نظریه‌ای شبیه این نظریه را اختیار نموده (مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۱۱).

۳.۱. اختلاف نظرهای اصولی تأثیرگذار بر تطبیق لاضرر

مهم‌ترین اختلاف نظرهای اصولی در تبیین قاعده لاضرر که در تطبیق فقهی این قاعده در بحث فقهی تعامل با حیوانات تأثیرگذار هستند از این قرار هستند:

۱. شمول قاعده نسبت به احکام عدمی
۲. تکلیفی یا وضعی بودن حکم در قاعده لاضرر
۳. شمول این قاعده نسبت به ضررهای اعتباری و مستحدثه
۴. اثبات ضمان با قاعده لاضرر
۵. دلالت لاضرر بر حرمت ضرر بر نفس مکلف

۲. ا. شمول لاضرر نسبت به احکام عدمی

در بسیاری مواقع ضرر ناشی از عدم حکم شرعی است؛ بعضی از فقیهان در این رابطه ضمان حبس حُر کسوب یا ولایت بر طلاق در فرض ضرری بودن زوجیت بر زوجه را مثال زده‌اند (نائینی، ۱۳۷۳ق، ج ۳، ص ۴۱۸). به هر حال اگر قائل به عدم شمول لاضرر نسبت به احکام عدمیه شویم هیچ‌گاه نمی‌توان با تمسک به این قاعده اثبات حکم شرعی نمود، بلکه تنها نافی احکام شارع در فرض ضرری بودن است. یکی از ثمرات این بحث اثبات حرمت ضرر بنا بر مبنایی است که مفاد لاضرر را حکم تکلیفی نمی‌داند که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد. برخی مانند مرحوم نائینی قائل‌اند لاضرر تنها حاکم بر احکام شرعی است و آن‌ها را در فرض ضرری بودن نفی می‌کند؛ زیرا لاضرر تنها ناظر به احکام شرعیه است و همچنین قول به شمول لاضرر نسبت به احکام عدمیه موجب تأسیس فقه جدید می‌شود (نائینی، ۱۳۷۳ق، ج ۳، ص ۴۱۸). در مقابل فقیهانی مانند مرحوم خوئی و شهید صدر قائل‌اند که لاضرر می‌تواند اثبات حکم شرعی نماید (خوئی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۵۶۰؛ شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۹۲) زیرا لاضرر ناظر به موقف شرع اعم از وجودی و عدمی است و مفاد آن این است که موقف شرع موجب و منشأ ضرر نمی‌شود.

۳. ب. تکلیفی یا وضعی بودن حکم در قاعده لاضرر

یکی از اساسی‌ترین پرسش‌ها در بحث قاعده «لاضرر» این است که مفاد این قاعده حکمی تکلیفی است یا وضعی و یا اینکه می‌توان هر دو حکم وضعی و تکلیفی را از این قاعده استفاده نمود؟ اگر مفاد این قاعده حرمت تکلیفی باشد، این قاعده می‌تواند کاربرد گسترده‌ای در حقوق حیوانات داشته باشد و در تمامی مواردی که فعل مکلف موجب ضرر زدن می‌شود، می‌توان حکم به حرمت فعل او نمود. ولی اگر مفاد قاعده تنها حرمت وضعی و عدم جعل شرعی باشد، کاربرد این قاعده محدود به مواردی خواهد بود که حکم شارع موجب ضرر باشد.

باتوجه به مباحثی که در تبیین قاعده لاضرر بیان شد روشن است که طبق مبنای مرحوم شیخ الشریعه مفاد این قاعده نهی و حرمت تکلیفی ضرر زدن است (شیخ الشریعه

اصفهان، ۱۴۱۰ق، ص ۱۸). همچنین طبق تفسیر امام خمینی (قدس سره) از مفاد لاضرر می‌توان نهی تکلیفی را از این قاعده استفاده نمود (امام خمینی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۵۳۹)؛ زیرا قاعده لاضرر در نظر ایشان سلطانی و طبق مصالحی است که حاکم الهی در هر زمان ملاحظه می‌کند؛ لذا اصل، چستی، بقا و دایره حکم تابع نظر حاکم تنظیم خواهد شد.

قائل دیگر به تکلیفی بودن حکم در لاضرر فاضل تونی است؛ ایشان مدعی شده که محتوای قاعده لاضرر عبارت است از «نفی ضرر غیر متدارک» (تونی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۹۴) و ادله لاضرر بیان می‌کنند که لازم است در موارد ایجاد ضرر، شخص ضرر زننده آسیب وارده را جبران کند؛ به این ترتیب فاضل تونی از ادله لاضرر حکم تکلیفی و جوب را برداشت می‌کند.

همچنین بر طبق آنچه در توضیح فقره «لاضرار» بیان شد، طبق بعضی از مبانی حتی در فرضی که نتوانیم حکم تکلیفی را از فقره «لاضرر» استفاده نماییم می‌توان با تمسک به فقره «لاضرار» همان اثر را استفاده نماییم.

از سویی مشهور فقها لاضرر را نافی حکم شرعی می‌دانند؛ طبق این نظر استفاده حکم حرمت منوط به شمول این قاعده نسبت به احکام عدمیه خواهد بود؛ زیرا در این صورت می‌توان گفت در مواردی که عدم جعل حکم شارع موجب ضرر به غیر شود، لاضرر حرمت را اثبات می‌کند. البته این تقریر محل بحث و نزاع واقع شده است (خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۵۶۰؛ شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۹۲).

۴. ج. شمول قاعده نسبت به ضررهای اعتباری

امور اعتباری اموری هستند که در ارتکاز عقلایی یا شرعی حق واقع شوند. در مواردی که معتبر خود شارع باشد بحثی در شمول لاضرر نیست؛ همچنین روشن است که اگر معتبر عرف زمان صدور نص باشد باید شمول لاضرر با تمسک به اطلاق لفظی یا مقامی بررسی شود.

مراد از ضرر اعتباری اموری است که در ارتکاز حق عقلایی یا شرعی واقع شوند در این موارد ضرر با اعتبار معتبر (عقلا یا شارع) جعل می‌شود. در مواردی که معتبر خود شارع باشد بحثی در شمول لاضرر نیست. همچنین اگر معتبر عرف زمان صدور نص باشد باید شمول

لاضرر با تمسک به اطلاق لفظی است و یا اطلاق مقامی بررسی شود (شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۸۷) اما سؤال اینجاست که آیا می‌توان به اطلاق لاضرر در حقوق اعتباری مستحدث تمسک نمود؟

این بحث دارای اثرات متعددی مثل حق‌التألیف است و می‌تواند در بحث‌های مرتبط با حیوانات نیز مؤثر باشد. اساساً با گذر زمان بر شمار حقوق اعتباری افزوده خواهد شد و همواره عرف حقوق جدیدی برای اشخاص اعتبار می‌کند؛ مثلاً امروزه در برخی از جوامع برای عکس برداری از اشخاص یا مناظر باستانی و استفاده تبلیغاتی از این عکس‌ها پول طلب می‌شود و عدم پرداخت اجرت را ظلم و تضییع حق می‌دانند.

فقیهان معاصر نسبت به این موضوع، مبانی مختلفی اتخاذ نموده‌اند که برای اطلاع از نظرات ایشان می‌توان به مسائلی مانند بحث حق اختراع، نشر، تألیف، ترجمه و کپی‌رایت مراجعه نمود (به‌عنوان مثال مراجعه شود به: تحریرالوسیله، ج ۲، ص ۶۲۵؛ تبریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۵، ص ۲۱۷؛ شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۸۸؛ حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۱۶۴). آنچه به نظر موافق تحقیق می‌رسد این است که دلیلی بر امضای نظر عرف به نحو مطلق در معنای ضرر نداریم و نمی‌توان گفت در هر موردی که عرف قائل به وجود حق جدیدی شد، لاضرر آن را تایید شرعی می‌کند؛ از این رو شرعیت حقوق مستحدثه نیازمند ادله دیگری است.

۵. د. دلالت لاضرر بر ضمان

گفته شد که فاضل تونی مفاد ادله لاضرر را به وجوب تدارک ضرر تفسیر می‌کند؛ این برداشت مستقیماً ماهیت قاعده لاضرر را ضمانت ضرر زنده معرفی می‌کند. همچنین بعضی از فقها (مثل صاحب ریاض) با وجود تفاسیر متفاوت از ادله قاعده، معتقدند می‌توان با قاعده لاضرر ضمان را نیز اثبات کرد. در مقابل، طبق نظر مرحوم شیخ الشریعه، این قاعده نمی‌تواند ضمان را ثابت نماید و برای اثبات ضمان باید به ادله دیگر مانند سیره عقلاً تمسک نمود.

بنا بر نظر مشهور در تحلیل مفاد قاعده (نفی حکم ضرری)، طبق مبنایی که لاضرر را مثبت حکم نمی‌داند و شمول لاضرر را نسبت به احکام عدمیه نمی‌پذیرد، لاضرر ضمان را ثابت نخواهد کرد. (شیخ انصاری، ۱۴۱۴ق، ص ۱۱۸؛ نائینی، ۱۳۷۳ش، ج ۱، ص ۱۵۶؛ خوانساری،

۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۱۹۲). حال اگر لاضرر را شامل احکام عدمیه بدانیم، مانع دیگر برای اثبات ضمان این است که لاضرر امتنانی است و اثبات ضمان خلاف امتنان بر ضامن می‌باشد (خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۵۶۷). در مقابل این مانع گفته شده که امتنانی بودن قاعده در حق کسی که این قاعده برای او جاری می‌شود کافی است و نیازی نیست که در حق تمام مکلفین امتنانی باشد (شهید صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۵۰۳؛ خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۵۶۰؛ خوئی، ۱۴۱۸ق، ج ۳۱، ص ۴۱۰؛ امام خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۴۲۱؛ شاهرودی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۳۴۷).

به هر حال در صورتی که بتوانیم ضمان را از قاعده لاضرر استنباط کنیم، کسی که به خاطر تعامل نادرست خود با حیوانات باعث خسارت به سایر هم‌نوعان خود شود، موظف است آسیب وارده را جبران کند. البته در این رابطه، یکی از چالش‌ها در جبران آسیب‌های زیست‌محیطی این است که گاهی تعیین دقیق خسارت تقریباً غیرممکن است؛ تخریب‌های زیست‌محیطی بسیار غیرمستقیم بر خود بشر تأثیر می‌گذارند و اغلب تا زمان نامعلومی ادامه دارند. همچنین شدت تأثیر این آسیب‌ها تابع شرایط هر منطقه متفاوت ارزیابی می‌شود.

۵.۶. دلالت لاضرر بر حرمت ضرر بر نفس مکلف

یکی از مسائل مطرح شده در فقه بحث از حکم ضرر به نفس است. نسبت به این مسئله ادله مختلفی بیان شده است. از جمله ادله اقامه شده بر حرمت ضرر بر نفس حدیث «لاضرر» هست. استفاده حرمت از این قاعده مبتنی بر مبنای شیخ الشریعه یعنی ناهیه بودن حدیث یا قول به شمول آن نسبت به احکام عدمی است؛ ولی آن چه به نظر صحیح می‌رسد عدم دلالت این قاعده بر حرمت ضرر به نفس حتی بر این دو مبنا هست؛ زیرا ظهور آن در حرمت ضرر زدن به غیر است (خوئی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۵۲۱).

۷. تطبیق قاعده لاضرر بر احکام فقهی مواجهه با حیوانات

۱.۷. نکات تطبیقی

پیش از بیان تطبیقات قاعده لاضرر بر حقوق حیوانات لازم است به چند نکته عمومی توجه شود:

(۱) عنوان ضرر در مصادیق کلان امروزی زیست محیطی آن معمولاً فقط در صورت رواج عمل قابل صدق است؛ مثلاً اگر فقط افراد معدودی زباله‌های خود را در دریا دفع می‌کردند، این دفع ناصحیح زباله تأثیر خاصی بر اکوسیستم دریایی نمی‌گذاشت و از این بابت ضرری متوجه دیگران نمی‌شد. این در حالی است که امروزه رواج همین عمل به دیگران خسارت‌های هنگفتی وارد می‌کند (مهردادی و همکاران، ۱۳۸۰). در چنین مواردی موضوع قاعده لاضرر (ضرر به انسان‌ها) محقق است و همه ضرر زندگان با تعاون بر اثم مرتکب حرام به شمار می‌روند، اگرچه فعل هر یک بدون ملاحظه فعل سایرین ضررزننده نیست. به عبارت فنی در این گونه موارد انجام امری که موجب ضرر است حرام کفایی است؛ یعنی باید تعدادی از مکلفین آن را ترک کنند و در صورتی که این عده از مکلفین آن را ترک نکنند، همه افرادی که مرتکب فعل شده‌اند گناه کرده‌اند.

(۲) بسیاری از مصادیق ضرر در طول زمان برای نوع بشر ایجاد می‌شوند و این نکته مانع صدق قاعده نیست؛ زیرا معیار در تعیین مصداق ضرر عرف است و از نگاه عرفی، صدق عنوان ضرر مشروط به این نیست که ضرر بلافاصله پس از فعل محقق شود. همچنین از نگاه عرف عنوان ضرر حتی بر فرض که افراد متضرر اساساً در زمان تحقق فعل سبب ضرر متولد نشده باشند نیز قابل صدق است؛ از این رو قاعده لاضرر تأثیرات مخرب زیست محیطی بر نسل‌های بعدی را نیز شامل می‌شود.

(۳) بین ضرر زدن به دیگران و مانع شدن از نفع آن‌ها تفاوت وجود دارد و این تصور که: «هر نوع مانعیت از نفع سایرین مصداق ضرر است» صحیح نیست. اساساً هر گونه انتفاعی از حیوانات (که طبیعتاً می‌توانست در آینده توسط دیگران انجام شود) مانع انتفاع سایرین می‌شود، اما عرفاً تقدم در انتفاع به خودی خود ضرر به غیر منتفعین به شمار نمی‌رود.

۴) عنوان نفع ضد عنوان ضرر است و برای اجرای قاعده لاضرر لازم است هزینه و فایده بر آورد شوند؛ در نظر عرف، اگر در قبال ضرر، منفعت مهم‌تری عاید بشر شود، اصلاً عنوان ضرر صادق نبوده، بلکه عمل موردنظر مصداق نفع تلقی می‌شود. بله، اگر نفع برنده و آسیب خورنده دو شخص یا دو گروه متفاوت باشند، قاعده لاضرر جاری خواهد بود؛ اما در فرضی که نوع جامعه درگیر هر دو نفع و ضرر باشند نمی‌توان با وجود منفعت بیشتر مدعی شد که همچنان عنوان ضرر صادق است. با توجه این نکته، لازم است در تطبیق لاضرر متغیرهای مختلفی مورد ملاحظه گیرند؛ مواردی از قبیل کیفیت و کمیت نفعی که در قبال ضرر عاید نوع بشر می‌شود، امکان کم کردن ضرر وارده، امکان استفاده نفع موردنظر از راه‌های کم‌ضررتر، شخصی یا نوعی بودن نفعی که با ضرر ملازمه دارد.

۲.۷. مصادیق لاضرر در مواجهه با حیوانات

الف. نگهداری از حیوانات خانگی

اگر حیوان نگهداری شونده با ایجاد سروصدا، بیماری (نگهداری از حیوانات خانگی عامل مهمی در ابتلا به آسم یا تشدید این بیماری است) (شریفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۳۴۸) یا ترس باعث ضرر به سایر انسان‌ها شود، اصل یا نحوه نگهداری آن حیوان می‌تواند مشمول قاعده لاضرر باشد. در تطبیق لاضرر تفاوتی در اهلی یا وحشی بودن حیوان وجود ندارد و معیار، صدق عنوان ضرر است. لازم به ذکر است که صدق عرفی عنوان ضرر در جوامع مختلف یکسان نیست؛ مثلاً نگهداری از خروس در بسیاری از جوامع روستایی امری عادی و پذیرفته شده است، درحالی‌که نگهداری از این پرنده در جوامع شهری مصداقی از سلب آرامش به شمار می‌رود. تفاوت جوامع در تشخیص ضرر همچنین از جهت ملاحظات بهداشتی یا روانی نیز قابل مشاهده است؛ مثلاً نگهداری از سگ نگهبان در برخی مناطق روستایی معمولاً ترس خاصی برای همسایگان ایجاد نمی‌کند.

در تطبیق قاعده لاضرر بر آسیب‌های ناشی از نگهداری حیوانات خانگی لازم است به

این نکات توجه شود:

نکته اول: در صورت تطبیق لاضرر، چیستی حکم شرعی تابع مبانی پیش گفته ذیل عنوان «تکلیفی یا وضعی بودن حکم در قاعده لاضرر» تعیین می‌شود؛ در موارد صدق ضرر، بر اساس نظر شریعت اصفهانی اصل یا نحوه نگهداری حیوان به لحاظ تکلیفی حرام خواهد بود، در حالی که بر اساس نظر فاضل تونی حکم تکلیفی حرمت را از قاعده لاضرر نمی‌توان برداشت کرد، بلکه تدارک ضرر واجب است.

بنا بر مبنای مشهور فقها که لاضرر را نافی حکم شرعی می‌دانند، مستقیماً از این قاعده نمی‌توان حکمی تکلیفی برداشت نمود؛ با این وجود عده‌ای شمول این قاعده نسبت به احکام عدمی را می‌پذیرند و از آن نتیجه می‌گیرند که اگر عدم جعل حکم شارع موجب ضرر به غیر شود، لاضرر حرمت را اثبات می‌کند.

نکته دوم: ذیل عنوان «دلالت لاضرر بر ضمان» گفته شد که برخی فقها معتقدند لاضرر دلالت بر ضمان دلالت دارد. همچنین لازم به ذکر است که ضمانت ضرر ناشی از حیوان فقط در صورتی بر عهده مالک است که در رعایت ملاحظات بهداشتی و امنیتی نگهداری حیوان کوتاهی کند. (خونی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۴۶) در مورد قیمت‌گذاری بر آسیب وارده برای تدارک آن ضرر، بحث می‌تواند صورت‌های مختلفی به خود بگیرد که برخی از آنها از محل بحث در لاضرر خارج است:

(۱) حیوان آسیب‌زننده اهلی است؛ درباره ضمان حیوان اهلی در ابواب مختلف فقهی (مثل دیات و حدود) مطرح شده است (به‌عنوان نمونه صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۱۳۵).

(۲) حیوان آسیب‌زننده وحشی است؛ در صورتی که حیوان وحشی باعث خسارت شود، برای تعیین مقدار خسارت و ضمان، بر اساس نوع خسارت وارده چند فرض قابل فرض است:

۱.۲ حیوان باعث آسیب مالی شود؛ در این صورت مقدار ضمان بر اساس ارزش مادی اهلی بودن آن محاسبه می‌گردد.

۱.۳ حیوان باعث آسیب جسمی و جانی شود؛ اگر مالک فاعل جراحت

یا مرگ محسوب شود (مثلاً کسی را در اتاق با حیوانات وحشی حبس کند)، حیوان صرفاً آلت قتل یا جراحت محسوب می‌شود و باید بر اساس قواعد حدود و دیات عمل شود؛ اما اگر مالک فاعل محسوب نشود، با توجه به اینکه آسیب وارده ناشی از حیوانات بر عهده مالک آن‌ها است و برای تعیین خسارت باید بر اساس معیارهای باب دیات عمل شود (کاشف الغطاء، ۱۴۲۳ق).

۱.۴) حیوان باعث اخلال به آسایش روانی شود؛ مثل صدای زیاد حیوان یا ایجاد ترس برای سایرین. تعیین مقدار ضمان در چنین مواردی امری دشوار است و پیشنهاد می‌شود حکم این حالت در پژوهش مستقلی به بحث گذاشته شود.

نکته سوم: اگر بپذیریم لاضرر شامل ضرر به نفس است، در اینجا مصادیقی دارد؛ بیماری یا... ناشی از کوتاهی در نگهداری یا شاید همچنین غیر عقلانی بودن غرض در نگهداری، حتی با وجود رعایت نکات ایمنی.

ب. صید و شکار

مصادیق ضرر ناشی از صید و شکار در پنج دسته قابل طبقه‌بندی هستند:

الف) آسیب‌های ناشی از کیفیت صید یا شکار (صید یا شکار غیراصولی)؛ به‌عنوان مثال یکی از عواملی که به‌طور جدی ذخایر ماهی‌ها را تهدید می‌کند، صید گونه غیر هدف است که صید ضمنی نامیده می‌شود. صید ضمنی تقریباً ۴۰ درصد از کل صید دریایی را تشکیل می‌دهد و با تأثیر منفی بر اکوسیستم دریایی، گونه‌های مورد نیاز انسان آسیب می‌بینند؛ این در حالی است که ماهی منع اصلی پروتئین برای حدود یک میلیارد نفر است و تخریب اکوسیستم در امنیت این منبع غذایی تأثیر جدی دارد (حسینی و دیگران، ۱۳۹۴، صص ۶۱-۶۲).

ب) آسیب‌های ناشی از کمیت صید یا شکار (صید یا شکار بی‌رویه)؛ انسان عصر ما با دسترسی به ابزارهای نوین صید و شکار این قابلیت را دارد که ظرف مدت کوتاهی باعث انقراض برخی گونه‌های مفید شود. به گزارش خبرگزاری فارس، سید حامد موسوی ثابت،

عضو هیئت مدیره انجمن ماهی شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه گیلان در یادداشتی ابراز داشت:

«... ماهی‌های مهاجر حلقه‌ای مهم در زنجیره غذایی هستند و نقش مهمی در ایجاد سیستم‌های رودخانه‌ای سالم و مولد دارند. علاوه بر این، آنها منبع غذایی و معیشت مهمی را برای میلیون‌ها نفر در سراسر جهان فراهم می‌کنند. ... در یک دهه اخیر آمارهای صید ماهیان در ایران، به خصوص ماهیان مهاجر بسیار تکان‌دهنده است و خبر از انقراض نزدیک برخی از آنها می‌دهد.» (farsnews، ۱۴۰۱).

ج) آسیب‌های ناشی از اهمیت گونه مورد صید یا شکار در اکوسیستم؛ به عنوان مثال شکار برخی درندگان باعث افزایش جمعیت حیوانات علفخوار وحشی خواهد شد و این مطلب بر از بین رفتن پوشش گیاهی منطقه تأثیرگذار است. حال اگر گونه شکارچی در معرض انقراض باشد و گونه‌های شکارچی جایگزینی در منطقه موجود نباشد، شکار چنین گونه جانوری حتی در مقیاس کم، مصداق ضرر به انسان خواهد بود.

د) آسیب‌های ناشی از اهمیت اقتصادی گونه مورد صید یا شکار در اقتصاد یک منطقه؛ در تعدادی از کشورها، از وجود برخی گونه‌ها برای جذب توریست استفاده می‌شود؛ شکار چنین گونه حیوانی مصداقی از ضرر به اهالی این مناطق تلقی می‌شود.

ه) آسیب‌های اعتباری؛ گفته شد برخی حقوق توسط عقلا جعل می‌شوند که اصطلاحاً حقوق اعتباری نامیده می‌شوند؛ در صورتی که گونه خاصی مورد توجه عقلا قرار بگیرد و حق عمومی محسوب شود، صید و شکار این گونه مصداق ضرر اعتباری بوده، علی‌المبنا عنوان لاضرر صادق خواهد بود.

در تطبیق لاضرر بر مصادیق پنج‌گانه گفته شده باید به این نکات توجه شود:

نکته اول: برای صدق لاضرر در موارد مربوط به صید و شکار باید در نظر داشت که بین ضرر زدن به دیگران و مانع شدن از نفع آن‌ها تفاوت وجود دارد و عرفاً تقدم در انتفاع به خودی خود ضرر به غیر منتفعین به شمار نمی‌رود؛ (مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۱۰) از این رو این گونه نیست که هر گونه صید و شکار که باعث عدم دسترسی دیگران به حیوان یا ماهی شکار یا صید شده

می‌شود، ضرر به آن‌ها به شمار آید. بله، اگر شخصی کاری کند که امکان بهره‌بری برای دیگران از بین برود و مثلاً محیط‌زیست ماهیان را از بین ببرد، عرفاً عنوان ضرر صادق است. به‌طور کلی مجرای قاعده جایی است که عرف معنای ضرر که نقص است را صادق بدانند.

نکته دوم: ذیل عنوان «نکات تطبیقی» گفته شد که عنوان ضرر در بسیاری از مصادیق زیست‌محیطی آن فقط در صورت رواج عمل قابل صدق است که در این صورت صدق لاضرر از باب حرمت کفائی بر همه مرتکبین جاری خواهد شد. همچنین بیان شد که برخی از مصادیق ضررهای زیست‌محیطی در طول زمان برای نوع بشر ایجاد می‌شوند و این نکته مانع صدق عنوان ضرر نیست؛ از این رو برای تطبیق قاعده بر صید و شکار باید به دو مؤلفه «تأثیر صید و شکار سایر افراد در تحقق ضرر نوعی» و «تأثیرات صید و شکار در طول زمان» نیز توجه شود.

نکته سوم: گفته شد که نسبت به چستی حکم در قاعده اختلاف نظر وجود دارد؛ از این رو نکته دومی که برای تطبیق لاضرر بر نگهداری از حیوانات خانگی بیان شد، در ضررهای ناشی از صید و شکار نیز تکرار می‌شود.

نکته چهارم: در صورت دلالت لاضرر بر ضمان، اگر قیمت گونه صید یا شکار شده معلوم باشد، همان مقدار اخذ خواهد شد؛ مثلاً می‌توان ضرر زنده را به پرداخت هزینه تکثیر گونه صید شده و بازگردانی آن به اکوسیستم مورد نظر ملزم کرد. مشکل مهم در زمینه پرداخت غرامت صید و شکار این است که معمولاً تعیین دقیق خسارت تقریباً غیرممکن است؛ بسیاری از مضرات صید و شکار بر بشر غیرمستقیم است و تا زمان نامعلومی ادامه دارند.

باین حال متأسفانه بخش زیادی از آنچه امروزه به‌عنوان غرامت صید و شکار اخذ می‌شود، قطعاً بسیار کمتر از خسارتی است که ناشی از صید و شکار بر محیط‌زیست و در نهایت خود بشر وارد می‌آید (فیروزجانیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۶)؛ از این رو لازم است در این زمینه بازنگری اساسی شود و علاوه بر به‌روزرسانی مستمر هزینه‌ها، در تعیین مقدار خسارت به پیامدهای غیرمستقیم صید و شکار بیشتر توجه شود.

۸. ج. آلودگی زیست‌محیطی

آلودگی‌های بشری تأثیرات مخربی بر زیست‌جانوران دارد. در مواردی که آسیب به جانوران

در نهایت به ضرر خود نوع بشر تمام شود، قاعده لاضرر قابل استناد خواهد بود؛ به عنوان نمونه آلودگی دریاها بر چرخه حیات، زادوولد و تغذیه آبزیان تأثیر می گذارد. این قضیه علاوه بر اینکه در امنیت و سلامت غذایی بشر مشکلاتی ایجاد می کند، باعث تبعات منفی اقتصادی نیز خواهد شد (مهردادی و یداللهی، ۱۳۸۰، ص ۵۰-۵۳).

از جمله مهم ترین عوامل آلودگی دریا عبارت اند از پالایشگاه ها و تأسیسات نفتی ساحلی، دفع فاضلاب، عملیات حفاری و استخراج نفت، عملیات کشتی ها (شامل شستشو، تمیز کردن کف مخزن، تخلیه آب توازن^۱ و...)، حوادث کشتی ها، مناطق تفریحی و قایقرانی و تخلیه زباله شهری و صنعتی در نزدیکی سواحل (مهردادی و یداللهی، ۱۳۸۰، ص ۵۰؛ فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۲-۴).

هر ساله حدود شش میلیون تن نفت وارد دریا می شود. تخم و لارو آبزیان از تبعات اولیه آلودگی نفتی به شمار می روند. بررسی ها به عمل آمده نشان می دهند ماهی های آلوده به ترکیبات سبک نفتی دچار تغییرات ژنتیکی و سرطان پوست و آب شش شده اند. افزایش مواد نفتی به میزان ۰.۱ میلی لیتر در لیتر قادر است تمام پلانکتون ها (که جایگاه بسیار مهمی در اکوسیستم دارند) را ظرف مدت ۲۴ ساعت نابود کند (کوچکی، ۱۳۸۲، ص ۷ و ۱۰).

برای تطبیق لاضرر بر آلودگی های زیست محیطی لازم است به این نکات توجه شود:
نکته اول: همان طور که در بحث نکات تطبیق قاعده لاضرر مطرح شد، معیار صدق ضرر این است که منفعت مهم تری همراه با آن ضرر محقق نباشد، و الا اصل لاضرر صادق نخواهد بود (خوئی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۵۴۹). در این رابطه گفتنی است که حتی اصل زیست بشر مستلزم ضرر به محیط زیست است! طوری که حتی بازدم تنفس انسان باعث انتشار کربن دی اکسید است و با کمک به تخریب لایه ازن، گرمای زمین بیشتر شده، به محیط زیست آسیب وارد می شود؛ با این وجود بر اساس نکته ای که گفته شد، این گونه نیست که هر گونه آسیب به

---

^۱ کشتی ها برای ثبات به توازن نیاز دارند. در گذشته از مواد مختلف به عنوان عامل توازن استفاده می شد، اما امروزه تنها از آب (در درجه اول از منابع آبی بنادر و مناطق ساحلی) استفاده می شود. سالیانه میلیون ها تن آب توازن در سراسر جهان جابجا می شود. جابجایی آب توازن به خاطر آلودگی مخزن با آب شیمیایی آلوده (حاوی فلزات سنگین، مواد آلی پایدار و مواد خوراکی) و تخلیه آن به محیط زیست باعث مشکلات عمده زیست محیطی می شود (فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۲).

محیط‌زیست مصداق قاعده لاضرر محسوب شود و برای تطبیق لاضرر، لازم است در هر مورد ملاحظه شود که آیا این ضرر ملازم با نفع اهمی است؟ آیا این نفع، از راه بدون ضرر یا با ضرر کمتر قابل تحصیل نیست؟

نکته دوم: بسیاری از آسیب‌های ناشی از آلودگی محیط‌زیست در طول زمان و توسط مجموعه‌ای از افراد شکل می‌گیرند؛ باین وجود بر پایه مطالبی که ذیل عنوان «نکات تطبیقی» بیان شدند، این دو مطلب مانع صدق لاضرر نیستند.

نکته سوم: گفته شد که نسبت به چستی حکم در قاعده اختلاف نظر وجود دارد؛ از این رو نکته دومی که برای تطبیق لاضرر بر نگهداری از حیوانات خانگی بیان شد، در ضررهای ناشی از صید و شکار نیز تکرار می‌شود.

نکته چهارم: اگر در قاعده لاضرر مانند فاضل تونی قائل به ضمان باشیم، کسی که به‌خاطر تعامل نادرست خود با حیوانات باعث خسارت به سایر هم‌نوعان خود شود، موظف است آسیب وارده را جبران کند. مانند صید و شکار، یکی از چالش‌ها در جبران آسیب‌های زیست‌محیطی این است که تعیین دقیق خسارت تقریباً غیرممکن است؛ همچنین تأثیر این آسیب‌ها تابع شرایط هر منطقه متفاوت ارزیابی می‌شود.

۹.۵. ساخت‌وساز

ساخت پروژه‌ها می‌تواند از طریق تأثیر منفی بر حیوانات آسیب‌هایی را متوجه انسان کند؛ به‌عنوان نمونه می‌توان به ساخت سد و تأثیرات آن بر جانوران و در نهایت بر خود بشر اشاره کرد؛ کارشناسان در این رابطه بیان می‌کنند: «علی‌رغم پیشرفت صنعت سدسازی در کشور و ساخت صدها سد بر روی رودخانه و انسداد مسیرهای حرکت ماهیان، اما متأسفانه تاکنون هیچ یک از سدهای ایران مجهز به «ماهی رو» یا راه عبور ماهیان به بالادست سد نیستند. لازم به ذکر است که ساخت ماهی رو از ملزومات ساخت سد از حدود پنجاه سال قبل در نقاط مختلف جهان به شمار می‌رفته است. علاوه بر اینها، ساخت بندها و پایه‌های پل‌ها در مسیر حرکت ماهیان در رودخانه‌ها مشکلات عدیده‌ای را در این خصوص ایجاد کرده است.» (farsnews، ۱۴۰۱).

برای تطبیق لاضرر بر ساخت سازه‌های آسیب‌زا به جانوران لازم است نکات آینده مورد توجه قرار گیرند:

نکته اول: با توجه به اینکه ضرر ضد نفع است، معیار صدق ضرر این است که منفعت مهم‌تری همراه با آن ضرر محقق نباشد؛ در نتیجه برای تطبیق لاضرر لازم است در هر مورد ملاحظه شود که آیا این ضرر ملازم با نفع اهمی است و آیا این نفع، از راه بدون ضرر یا با ضرر کمتر قابل تحصیل نیست؟

نکته دوم: پیرامون حکم در قاعده لاضرر به ترتیبی که در مصادیق پیشین بیان شد اختلاف نظر وجود دارد.

نکته سوم: در صورت دلالت لاضرر بر ضمان گفتنی است که تعیین مقدار خسارت (بر اساس مبنای ضمان آوری لاضرر) نیازمند بحث کارشناسی در دانش‌های مربوطه است؛ امری که با توجه به کثرت عوامل دخیل بسیار دشوار ارزیابی می‌شود.

نکته چهارم: برخی از منافع زیست‌محیطی مصداق امور اعتباری هستند؛ مانند زیبایی مناطقی خاص که با راه‌سازی، سدسازی و... از بین می‌روند. در صورت پذیرش مبنای جریان قاعده لاضرر در امور اعتباری، قیمت‌گذاری و تدارک این ضرر نیازمند بحث مستقلی است.

۵.۱۰. حمل و نقل

در مواردی که حمل و نقل باعث تأثیر منفی بر جانوران باشد و از این باب مضراتی به انسان وارد آید، قاعده لاضرر در بحث مواجهه با حیوانات مصداق پیدا می‌کند؛ به عنوان نمونه یکی از مشکلات حمل و نقل دریایی در مقیاس عظیم امروزی که کمتر مورد توجه قرار گرفته، عبارت است از انتقال موجودات زنده از یک منطقه به منطقه دیگر. با انتقال و سپس تولید مثل ارگانسیم‌های غیربومی و بیماری‌زا به اکوسیستم‌هایی که قابلیت مقابله با آن‌ها را ندارند، آسیب قابل توجهی به بوم‌شناسی دریایی منطقه وارد می‌شود. این پدیده به عنوان یکی از اساسی‌ترین مشکلات تأثیرگذار بر محیط‌زیست دریایی شناخته می‌شود. ارگانسیم‌های غیربومی و عوامل آسیب‌زا همچنین همراه با آب یا رسوبات جانبی کشتی قابل انتقال هستند (فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۲).

در تطبیق لاضرر بر آسیب‌های ناشی از حمل و نقل بر جانوران و در نهایت بر انسان‌ها توجه به چند نکته ضروری است:

نکته اول: روش‌ها و ابزارهای جدید حمل و نقل منافع بشری قابل توجهی به همراه داشته و تأثیر مهمی بر کیفیت زندگی او گذاشته‌اند؛ از سویی عدم رعایت دستورالعمل‌های زیست‌محیطی در حمل و نقل تغییرات مهمی بر زیست جانوران مفید تحمیل می‌کند. این در حالی است که با رعایت برخی نکات می‌توان ضررهای ناشی از حمل و نقل را به حداقل رسانید؛ از این رو، در مواردی که کاهش آسیب مقدور است، قاعده لاضرر جاری خواهد بود و نمی‌توان به استناد منافع مهم حمل و نقل، آن را خارج از دایره ضرر به شمار آورد.

نکته دوم: پیرامون حکم در قاعده لاضرر به ترتیبی که در مصادیق پیشین بیان شد اختلاف نظر وجود دارد.

نکته سوم: مانند اکثر مصادیق زیست‌محیطی لاضرر، در صورت پذیرش دلالت لاضرر بر ضمان تابع مؤلفه‌های متعددی است و معمولاً تعیین مقدار ضمان بسیار دشوار است.

۱۱. و. آفت‌کش‌ها^۱

ترکیبات شیمیایی آفت‌کش‌ها برای سلامت انسان و محیط‌زیست مخاطرات جدی در پی دارد. این ترکیبات شیمیایی تنها بر آفت‌ها تأثیر نمی‌گذارند، بلکه برای سایر موجودات زنده (از جمله انسان) مخاطرات جدی به همراه دارند. متأسفانه در وضعیت امروزی میزان آفت‌کشی که به آفت مورد هدف می‌رسد سهم ناچیزی از کل ماده مصرفی است؛ طوری که در اغلب مطالعات انجام شده این میزان کمتر از ۱ درصد گزارش می‌شود و مقدار قابل توجهی از طریق باد و آب از محل به کارگیری آفت‌کش قابل انتقال است (رمضانی، ۱۳۹۲، ص ۹۸).

ضررهای ناشی از آفت‌کش‌ها بر انسان را می‌توان به آسیب‌های مستقیم^۲ و غیرمستقیم

^۱ کلیه حشره‌کش‌ها، علف‌کش‌ها، قارچ‌کش‌ها، کنه‌کش‌ها، حلزون‌کش‌ها، نماتد‌کش‌ها و جونده‌کش‌ها اطلاق می‌شوند. از این مواد در کشاورزی و باغ‌داری، کنترل ناقلین بیماری (مثل سوسری‌های خانگی و ناقلین مالاریا)، انبارداری موادغذایی و... استفاده می‌شود.

^۲ عدم کنترل کیفیت و کمیت سم (متناسب با نوع و جمعیت آفت) در کنار بی‌توجهی به نحوه انتقال و نگهداری آفت‌کش‌ها از مهمترین عوامل تماس مستقیم انسان با سم به شمار می‌روند. از جمله اختلالات ناشی از آفت‌کش‌ها عبارتند از پارکینسون،

(به خاطر تأثیر منفی بر اکوسیستم) تقسیم کرد. آن دسته از آسیب‌های قابل پیشگیری که با تأثیر بر حیات جانوری باعث اختلال در زندگی بشر می‌شوند، به عنوان مصادیق لاضرر در احکام مربوط به حیوانات قابل ارائه هستند.

به عنوان مثال مصرف بیش از اندازه و بی‌رویه ترکیبات شیمیایی آفت‌کش به طور فزاینده‌ای منجر به توسعه مقاومت نسبت به حشره‌کش‌ها در جمعیت‌های مختلف آفات بهداشتی و ناقلین بیماری‌ها گردیده است. این در حالی است که با کنترل شیمیایی و تنوع در به کارگیری ترکیب‌های شیمیایی می‌توان از توسعه مقاومت در آفات جلوگیری به عمل آورد (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۸۴).

در این خصوص گفتنی است که تعداد گونه‌های بندپایان حائز اهمیت بهداشتی که به حشره‌کش‌های مختلف مقاوم گردیده‌اند، از دو گونه در سال ۱۹۴۶ به بیش از ۱۵۰ گونه در سال ۱۹۸۰ افزایش یافته است. به همین تعداد گونه‌های مقاوم پشه‌ها به انواع حشره‌کش‌ها از ۷ گونه در سال ۱۹۵۷ به ۹۳ گونه در سال ۱۹۸۰ رسیده است. در سال ۱۹۷۶ گزارش شده که استفاده از حشره‌کش DDT در در مزارع پنبه شمال ایران منجر به بروز مقاومت در آنوفلس ماکولی (که ناقل اصلی مالاریا محسوب می‌شود) گردیده است (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۸۸-۸۹).

در تطبیق لاضرر بر آسیب‌های ناشی از به کارگیری آفت‌کش‌ها ملاحظه این نکات ضروری است:

نکته اول: در بحث نکات تطبیق قاعده لاضرر مطرح شد که معیار صدق ضرر این است که منفعت مهم‌تری همراه با آن ضرر محقق نباشد، و الا اصلاً عنوان ضرر صادق نخواهد بود (خوئی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۵۴۹). در مورد آفت‌کش‌ها گفته شده است که این مواد می‌توانند ۴۰ درصد از کاهش محصولات کشاورزی جلوگیری کنند. بر اساس آمارها به ازای هر دلار هزینه برای سموم شیمیایی، حدود ۳.۵ تا ۵ دلار در کشورهای توسعه یافته و تا ۱۴ دلار در

بیماری‌های پوستی (دومین رتبه بیماری‌های معمول در مشاغل مرتبط)، آسم، گرانوله شدن سلولی، برونشیت مزمن و کاهش فشار دمی و بازدمی به علت ضعیف شدن ماهیچه‌های تنفسی (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۸۷).

کشورهای در حال توسعه سودآوری محقق خواهد شد (صلاحی مقدم و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۰۶).

حاصل آنکه تنها به استناد مخاطراتی که آفت‌کش‌ها به همراه دارند نمی‌توان استفاده از آن‌ها را مصداق قاعده لاضرر در نظر گرفت، بلکه برای صدق ضرر باید نشان داده شود که تحصیل این منافع لزوماً مبتنی بر قبول مضرات نیست. در مورد آفت‌کش‌ها ثابت شده است که در صورت توجه به نکات ایمنی، اثرات سوء انتشار آفت‌کش‌ها در محیط تا حد زیادی قابل‌پیشگیری است.

این در حالی است که در مطالعه‌ای معلوم شد که فقط ۲۵ درصد از کشاورزان استان‌های مختلف کشور در زمینه خطرات سموم اطلاع داشتند و تنها ۵ درصد از کشاورزان مدعی بودند که اطلاعات درج شده در برچسب سموم را متوجه می‌شوند. ۵۵ درصد کشاورزان مورد مطالعه ظروف باقی مانده سموم را در محیط رها می‌کردند و فقط ۲۷ درصد از آن‌ها به سوزاندن یا دفن ظرف اقدام می‌کردند (عقیلی نژاد و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۸۳).

بر اساس چنین آمارهایی، قاعده لاضرر در استفاده از آفت‌کش‌ها مصادیق فراوانی دارد. حکم این موارد بر اساس نظرات اصولی سه‌گانه تکرار شده ذیل سایر مصادیق قاعده لاضرر، حرمت، وجوب تدارک ضرر و یا الغاء جواز یا کیفیت استفاده دوران دارد. در صورت قول به ضمان آوری قاعده لاضرر، تعیین میزان خسارت تابع نوع خسارت خواهد بود. نکته دوم: پیرامون حکم در قاعده لاضرر به ترتیبی که در مصادیق پیشین بیان شد اختلاف نظر وجود دارد.

نکته سوم: در صورت دلالت لاضرر بر ضمان، نحوه تعیین خسارت همیشه به یک شکل نیست؛ گاهی خسارت به صورت مستقیم و گاهی غیرمستقیم و در بلندمدت است که به هر حال برای تعیین خسارت باید به قواعد ابواب فقهی دیات و قصاص مراجعه شود.

نکته چهارم: در صورت دلالت لاضرر بر حرمت ضرر بر نفس مکلف، آسیب‌های ناشی از عدم رعایت نکات ایمنی در استفاده از آفت‌کش‌ها نیز مشمول لاضرر خواهند بود.

۱۲. ز. دامپروری

حجم گازهای گلخانه‌ای تولید شده در دامداری‌ها بیشتر و مخرب‌تر از گازهای گلخانه‌ای ناشی از حمل‌ونقل برآورد می‌شود. دامپروری جزو مخرب‌ترین صنایع در تشدید فرسایش خاک (ناشی از چرای بی‌رویه دام)، بحران منابع آبی و آلودگی آب‌ها به شمار می‌روند. مهم‌ترین عوامل آلاینده در این صنعت، فضولات دامی، آنتی‌بیوتیک‌ها و هورمون‌ها، مواد شیمیایی دفع شده از دباغی‌ها، کودها و سموم دفع آفات نباتی دانسته شده‌اند (fao؛ climate، ۱۴۰۱).

تطبیق لاضرر بر دامپروری نیازمند توجه به این نکات است:

نکته اول: پیش‌تر گفته شد که عنوان ضرر در بسیاری از مصادیق زیست‌محیطی آن فقط در صورت رواج عمل قابل صدق است که در این صورت صدق لاضرر از باب حرمت کفائی بر همه مرتکبین جاری خواهد شد. همچنین بیان شد که برخی از مصادیق ضررهای زیست‌محیطی در طول زمان برای نوع بشر ایجاد می‌شوند و این نکته مانع صدق عنوان ضرر نیست؛ براین اساس برای تشخیص جریان لاضرر بر اصل یا شیوه دامپروری باید به سایر اعمال مسبب ضرر نیز توجه شود.

نکته دوم: قبلاً گفته شد که عنوان نفع ضد عنوان ضرر است و برای اجرای قاعده لاضرر لازم است هزینه و فایده برآورد شوند. نیاز انسان به استفاده از مواد مغذی گوشت قرمز اصل دامپروری را توجیه می‌کند، ولی با توجه به اینکه با رعایت نکاتی می‌توان ضمن کسب مطلوب از دامپروری مضرات آن را کاهش داد، قاعده لاضرر بر شیوه رایج دامپروری امروزی کارآمد است.

میزان بسیاری از آسیب‌های دامپروری با تصفیه پساب دامداری‌ها، استفاده از فضولات دام به‌عنوان بیوگاز، تغییر در عادت غذایی و تجدیدنظر در چرخه تولید، تا حد قابل توجهی قابل کنترل است؛ به‌عنوان مثال با اضافه کردن ۶٪ چربی دانه کتان به خوراک دام، تولید گاز متان بین ۲۷ الی ۳۷ درصد کاهش خواهد یافت. همچنین در آزمایش‌هایی با آغشته کردن بستر برخی دامداری‌ها به روغن سویا، تولید گاز متان در این واحدها را حدود ۲۰٪ کاهش یافته است (یگانه پور و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۴).

نکته سوم: در موارد صدق لا ضرر حکم قابل استفاده از آن بر اساس اختلاف نظرات اصولی پیش گفته، حرمت، وجوب جبران ضرر و یا الغاء جواز خواهد بود. در صورتی که مبنای اصولی ضمان را بپذیریم تدارک ضرر لازم است، هر چند مقدار خسارت تقریباً غیر قابل اندازه گیری است؛ باین حال به خاطر دست کم باید قدر متیقن از آن اندازه گیری شود تا علاوه بر بازدارندگی، بابت جبران بخشی از تأثیرات منفی ایجاد شده تأمین هزینه گردد.

نکته چهارم: در صورت بروز آسیب به نفس ناشی از عدم رعایت نکات بهداشتی در نگهداری دام می توان از قاعده لا ضرر برای اثبات حرمت به نفس بهره گیری کرد، منوط به اینکه دلالت لا ضرر بر حرمت ضرر به نفس پذیرفته شود.

نتیجه گیری

تأثیر گذارترین نظریات معروف اصولی پیرامون قاعده لا ضرر عبارتند از: شمول قاعده نسبت به احکام عدمی، تکلیفی یا وضعی بودن حکم در قاعده لا ضرر، شمول این قاعده نسبت به ضررهای اعتباری و مستحدثه، اثبات ضمان با قاعده لا ضرر، امتنایی بودن و دلالت بر حرمت ضرر بر نفس مکلف.

برای تطبیق لا ضرر بر احکام زیست محیطی لازم است توجه شود که اولاً: عنوان ضرر در برخی مصادیق زیست محیطی از باب حرام کفائی و در صورت رواج عمل قابل صدق است؛ ثانیاً: باید در نظر داشت که بسیاری از مصادیق ضرر در طول زمان برای نوع بشر ایجاد می شوند و این نکته مانع صدق قاعده نیست؛ ثالثاً: بین ضرر زدن به دیگران و تقدم در انتفاع تفاوت وجود دارد و رابعاً: عنوان نفع نقیض عنوان ضرر است و برای اجرای قاعده لا ضرر لازم است هزینه و فایده برآورد شوند.

قاعده لا ضرر در احکام مواجهه با حیوانات مصادیق قابل توجهی دارد؛ بسیاری از این مصادیق حین نگهداری از حیوانات خانگی، صید و شکار، آلودگی محیط زیست، ساخت و ساز، حمل و نقل، آفت کش ها و دامپروزی اتفاق می افتند.

فهرست منابع

۷۷۶. آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین. (۱۴۰۹ق). کفایة الأصول. قم: آل البيت.
۷۷۷. اصفهانی، حسین بن محمد راغب. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. در یک جلد. لبنان - سوریه: دار العلم - الدار الشامیة.
۷۷۸. امام خمینی، روح الله. (۱۴۲۳ق). تهذیب الأصول. مقرر: سبحانی، جعفر. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۷۷۹. بجنوردی، سید محمد بن حسن موسوی. (۱۴۰۱ق). قواعد فقهیه. چاپ سوم. تهران: مؤسسه عروج.
۷۸۰. تبریزی، جواد بن علی. (۱۴۲۷ق). صراط النجاة (للتبریزی). ۷ جلد. قم - ایران: دار الصدیقة الشهیدة.
۷۸۱. تونی، عبدالله بن محمد. (۱۴۱۵ق). الوافیة فی أصول الفقه. چاپ دوم. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۷۸۲. حانزی، سید کاظم حسینی. (۱۴۲۳ق). فقه العقود. چاپ دوم. قم: مجمع اندیشه اسلامی.
۷۸۳. حسن پور، محسن و موسوی بجنوردی، سیدمحمد و ابن تراب، مریم. (۱۳۹۸). کاربرد قاعده لاضرر در حفاظت از محیطزیست و معماری در راستای ارائه مدلی برای شهرسازی اسلامی و ایرانی. فصلنامه علمی - پژوهشی نگرش های نو در جغرافیای انسانی، ۱۲(۱)، ۲۵۱-۲۷۶.
۷۸۴. حسن زاده، حسن و ادیبی مهر، محمد و داداش نژاد دلشاد، داوود و باقی زاده، محمدجواد. (۱۳۹۸). نقشقاعده فقهی لاضرر در مدیریت بحران های محیط زیستی. فصلنامه علمی، آموزش محیطزیست و توسعه پایدار، ۷(۳)، ۱۲۷-۱۴۶.
۷۸۵. حسینی، سید هادی. (۱۳۹۳). حقوق حیوانات در فقه و حقوق موضوعه. رساله علمی سطح ۳. قم: حوزه علمیه قم.
۷۸۶. حسینی، سیدعباس و دلیری، مسلم و ریسی، هادی و پیغمبری، سیدیوسف و کامرانی، احسان. (۱۳۹۴). بررسی اثر تخریبی تور ترال میگو در جوامع صید ضمنی حاصل از لنج های سنتی میگوگیر در صیدگاه های استان هرمزگان. شیلات (منابع طبیعی ایران)، ۶۸(۱)، ۶۱-۷۸.
۷۸۷. خمینی، سید روح الله موسوی. (۱۴۰۵ق). تحریر الوسیلة. ۲ جلد. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
۷۸۸. خمینی، سید روح الله موسوی. (۱۴۲۱ق). کتاب البیع (للإمام الخمينی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۷۸۹. خوانساری، سید احمد بن یوسف. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. چاپ دوم. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۷۹۰. خوانساری، موسی بن محمد نجفی. (۱۳۷۳). رساله فی قاعدة نفی الضرر (للخوانساری). تهران: المكتبة المحمدیة.
۷۹۱. خونی، ابوالقاسم. (۱۴۱۹ق). دراسات فی علم الأصول. قم: بی تا.

۷۹۲. خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). مصباح الأصول. مقرر: واعظ حسینی بهسودی، محمد سرور. قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
۷۹۳. خوئی، سید ابوالقاسم موسوی. (بی تا). مصباح الفقاهة (المکاسب). بی جا: بی نا.
۷۹۴. خوئی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. چاپ بیست و هشتم. قم: نشر مدینه العلم.
۷۹۵. خوئی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۴۱۸ق). موسوعة الإمام الخوئی. م: مؤسسة إحياء آثار الإمام الخوئی ره.
۷۹۶. دزفولی، مرتضی بن محمد امین انصاری. (۱۴۱۴ق). رسائل فقهية (للسیخ الأنصاری). م: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۷۹۷. دهقانی، روح اله، لیمویی، مجتبی، و زرقي، ایران. (۱۳۹۱). بررسی تأثیرات زیانبار آفت‌کش‌ها با تأکید بر مسئله مقاومت در بندپایان حایز اهمیت بهداشتی (مقاله مروری). مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی کردستان، ۱۷(۱-۶۳)، ۸۴-۱۰۰.
۷۹۸. رمضانی، محمد کاظم. (۱۳۹۲). مروری بر سرنوشت آفت‌کش‌ها و ارزیابی مخاطرات آن‌ها در محیط. پژوهش علف‌های هرز، ۵(۱)، ۹۷-۱۲۰.
۷۹۹. شاهرودی، سید محمود. (۱۴۲۳ق). راءات فقهية معاصرة. مؤسسة دائرة معارف الفقه الاسلامی. چاپ ۱.
۸۰۰. شریفی، لاله و پورپاک، زهرا و بکایی، سعید و کریمی، اکرم و قراگزلو، محمد و معین، مصطفی، و موحدی، مسعود. (۱۳۸۷). ارتباط سابقه نگهداری از حیوانات خانگی و خطر ابتلا به بیماری آسم: مطالعه مورد - شاهدهی. مجله دانشکده پزشکی، ۶۶(۵)، ۳۴۸-۳۵۲.
۸۰۱. فراهانی، مهدی و شوری، فاطمه و کلانتری، سید ذبیح اله. (۱۳۹۱). بررسی تأثیر حمل و نقل دریایی بر محیط زیست دریایی با مطالعه موردی بندر خرمشهر و رودخانه اروند. شانزدهمین همایش صنایع دریایی، ۱۱ الی ۳۱ آذر ماه ۱۳۹۱، بندرعباس.
۸۰۲. شیخ الشریعه اصفهانی، فتح الله بن محمد جواد. (۱۴۱۰ق). قاعدة لا ضرر. قم: بی نا.
۸۰۳. صدر، محمد باقر. (۱۴۱۷ق). بحوث فی علم الأصول. مقرر: هاشمی شاهرودی، محمود. قم: موسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام. چاپ سوم.
۸۰۴. صدر، محمد باقر. (۱۴۰۸ق). مباحث الأصول. مقرر: حسینی حائری، کاظم. قم: مطبعة مرکز النشر - مکتب الإعلام الإسلامی.
۸۰۵. صلاحی مقدم، نفیسه، رضایی، روح اله، و کاوسی، اورنگ. (۱۳۹۹). عوامل تأثیرگذار بر استفاده بی رویه کشاورزان از آفت‌کش‌ها و ارزیابی رفتار خودحفاظتی آنان در کار با آفت‌کش‌ها (مورد مطالعه: استان زنجان). تهران: پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، شماره ۵۲، صفحه ۹۵-۱۱۲.
۸۰۶. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. ۳۰ جلد. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

کارکرد قاعده لاضرر در احکام رفتار با حیوانات | ۲۸۳

۸۰۷. عقیلی نژاد، ماشاله، فرشاد، علی اصغر، نقوی، محسن، و حقانی، حمیدرضا. (۱۳۸۵). بررسی رابطه میان مصرف سموم آفت‌کش و اثرات آن بر سلامت کشاورزان در استان‌های مختلف کشور. سلامت کار ایران، تهران، ۳ (۲-۱)، ۸۱-۸۵.
۸۰۸. فیروزجانیان، علی اصغر. (۱۳۹۷). گردشگری شکار: تحلیل تحولی شکار از نیاز تا گردشگری و جرم‌انگاری شکار. مجله برنامه ریزی و توسعه گردشگری، ۷ (۲۷)، ۱۴۶-۱۶۶.
۸۰۹. قتی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. چاپ دوم.
۸۱۰. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه. چاپ چهارم.
۸۱۱. کوچکی، سحر. (۱۳۸۲). آلودگی نفتی در دریا و اثرات آن در اکوسیستم دریاها. همایش ملی صنایع دریایی ایران.
۸۱۲. مراغی، سید میر عبد الفتاح بن علی حسینی. (۱۴۱۷ق). العناوین الفقهیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۸۱۳. مهرداد، ناصر و یداللهی، علی اکبر (۱۳۸۰). شناسایی منابع آلاینده‌های دریا و اثرات آن بر انسان. طب جنوب، ۴ (ویژه نامه کنگره سراسری طب و دریا)، ۵۰-۵۰.
۸۱۴. نائینی، میرزا محمد حسین غروی. (۱۳۷۳). منیة الطالب فی حاشیة المکاسب. مقرر: خوانساری، موسی بن محمد نجفی. تهران: المکتبه المحمديه.
۸۱۵. نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی. چاپ هفتم.
۸۱۶. نجفی، کاشف الغطاء، هادی بن عباس بن علی بن جعفر. (۱۴۲۳ق). هدی المتقین إلى شریعة سید المرسلین. در یک جلد. نجف اشرف: مؤسسه کاشف الغطاء.
۸۱۷. نیکخواه سرتقی، رضا و صالحی، سید مهدی و جوادی، حسین. (۱۳۹۷). اعده لاضرر و حق بر محیط‌زیست با تأکید بر دریاچه ارومیه. نشریه علمی - پژوهشی اکوهیدرولوژی، ۵ (۱)، ۳۳۱-۳۴۱.
۸۱۸. یگانه پور، زهرا و روشن فکر، هدایت اله و پسندیده، رضا. (۱۳۹۲). تأثیر واحدهای دامپروری در تولید آلاینده‌های زیست‌محیطی و گازهای گلخانه‌ای. همایش ملی آلاینده‌های کشاورزی و سلامت غذایی، چالش‌ها و راهکارهای شیوه‌های نوین در حذف آلاینده‌ها.
۸۱۹. www.climate.org آخرین بازدید در ۱۴۰۳/۱/۱۱.
۸۲۰. www.fao.org آخرین بازدید در ۱۴۰۳/۱/۱۱.
۸۲۱. www.farsnews.ir آخرین بازدید در ۱۴۰۳/۱/۱۱.

References

822. Aghili Nejad, M., Farshad, A. A., Naghavi, M., & Haghani, H. R. (2006). Investigating the Relationship between Pesticide Consumption and Its Effects on the Health of Farmers in Different Provinces of Iran. *Iran Occupational Health*, Tehran, 3(1-2), 81-85.
823. Akhūnd Khurāsānī, M. K. H. (1409 AH). *Kifāyat al-Uṣūl*. Qom: Āl al-Beyt.
824. Ansari, M. A. (1414 AH). *Resā'il Fiqhiyyah (al-Shaykh al-Ansārī) [Jurisprudential Treatises (of Shaykh al-Ansari)]*. M: World Congress on the Commemoration of the Great Shaykh Ansari.
825. Bujnūrdī, S. M. H. M. (1401 AH). *Qawā'id Fiqhiyyah*. (3rd ed.). Tehran: 'Urūj Institute.
826. Dehghani, R., Limouei, M., & Zarqi, I. (2012). A Review of the Harmful Effects of Pesticides with an Emphasis on the Issue of Resistance in Arthropods of Health Importance (Review Article). *Scientific Journal of Kurdistan University of Medical Sciences*, 17(1-63), 84-100.
827. Farahanipour, M., Shouri, F., & Kalantari, S. Z. (2012). Examining the Impact of Maritime Transportation on the Marine Environment: a Case Study of the Port of Khorramshahr and the Arvand River. Sixteenth Maritime Industries Conference, December 1-22, 2012, Bandar Abbas.
828. Firuozjaeian, A. (2018). Hunting Tourism: An Analysis of the Evolution of Hunting from Need to Tourism and the Criminalization of Hunting. *Tourism Planning and Development Journal*, 7(27), 146-166.
829. Ḥasanpūr, M., Mūsawī Bujnūrdī, S. M., & Ibn Turāb, M. (2019). The Application of the Rule of Lā-Ḍarar in Environmental Protection and Architecture: Toward Proposing a Model for Islamic and Iranian Urbanism. *Quarterly Journal of New Attitudes in Human Geography*, 12(1), 251-276.
830. Ḥasanzādah, H., Adībī Mehr, M., Dādāsh Nejad Delshād, D., & Bāqīzādah, M. J. (2019). The Role of the Fiqhī Rule of Lā-Ḍarar in Environmental Crisis Management. *Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 7(3), 127-146.
831. Ḥā'irī, S. K. H. (1423 AH). *Fiqh al-Uqūd*. (2nd ed.). Qom: Islamic Thought Assembly.
832. Ḥosseini, S. A., Dalirī, M., Ra'isī, H., Peighambārī, S. Y., & Kāmranī, A. (2015). Investigating the Destructive Effect of Shrimp Trawl Net in the Bycatch Communities of Traditional Shrimp Fishing Vessels in the Fishing Grounds of Hormozgān Province. *Fisheries (Iran's Natural Resources)*, 68(1), 61-78.
833. Ḥosseini, S. H. (2014). *Animal Rights in Islamic Jurisprudence and Common Law*. Qom: Qom Seminary.
834. Hurr Ameli, M. B. H. (1409 AH). *Wasa'il al-Shi'a*. 30 volumes. Qom: Al-al-Beyt Institute (peace be upon them).
835. Iṣfahānī, H. M. R. (1412 AH). *Mufradāt Alfāz al-Qur'an*. (1 vol.). Lebanon - Syria: Dār al-Ilm - al-Dār al-Shāmiyyah.
836. Kashefi al-Ghata, H. B. A. (1423 AH). *Huda al-Muttaqin ila Shari'at Sayyid al-Mursalin*. One volume. Najaf Ashraf: Kashif al-Ghata Institute.

837. Khānsārī, M. M. N. (1994). *Risālah fī Qā'idat Nafī al-Ḍarar* (by Khwānsārī). Tehran: al-Maktabah al-Muḥammadiyyah.
838. Khānsārī, S. A. Y. (1405 AH). *Jāmi' al-Madārik fī Sharḥ Mukhtaṣar al-Nāfi'*. (2nd ed.). Qom: Ismā'īliyyān Institute.
839. Khatib Naraghi, R., Salehi, S. M., & Javadi, H. (2018). The Rule of No-Harm and the Right to the Environment with Emphasis on Lake Urmia. *Ecohydrology Journal*, 5(1), 331-341.
840. Khomeini, R. A. (1423 AH). *Tahdhīb al-Uṣūl*. Edited by: Subhānī, J. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imām Khomeini's Works.
841. Khomeini, S. R. A. M. (1405 AH). *Taḥrīr al-Wasīlah*. (2 vols.). Qom: Dār al-'Ilm Publication Institute.
842. Khomeini, S. R. A. M. (1421 AH). *Kitāb al-Bay'* (for Imām Khomeini). Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imām Khomeini's Works.
843. Khoochaki, S. (2003). Oil Pollution in the Sea and Its Effects on Marine Ecosystems. National Conference on Iranian Maritime Industries.
844. Khū'ī, A. (1419 AH). *Dirāsāt fī 'Ilm al-Uṣūl* [Studies in the Science of Principles of Jurisprudence]. Qom.
845. Khū'ī, A. (1422 AH). *Miṣbāḥ al-Uṣūl* [The Glowing of the Principles of Jurisprudence]. Lecturer: Wā'iz Ḥosseini Bahsūdī, M. S. Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khū'ī.
846. Khū'ī, A. M. (1410 AH). *Minhāj al-Ṣāliḥīn* [The Path of the Righteous]. 28th edition. Qom: Madīnat al-'Ilm Publication.
847. Khū'ī, A. M. (1418 AH). *Mawsū'at al-Imām al-Khū'ī* [Encyclopedia of Imam al-Khū'ī]. M: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khū'ī.
848. Khū'ī, A. M. (n.d.). *Miṣbāḥ al-Fiqāhah (al-Makāsib)* [The Glowing of Jurisprudence (The Transactions)].
849. Kulayni, A. J., M. B. Y. (1407 AH). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. Fourth edition.
850. Maraghi, S. M. A. F. B. A. H. (1417 AH). *Al-'Anawīn al-Fiqhiyyah*. Qom: Islamic Publication Office affiliated with the Qom Society of Seminary Teachers.
851. Mehdaddi, N., & Yadollahi, A. A. (2001). Identification of Marine Pollutant Sources and Their Effects on Humans. *Southern Medicine*, 4 (Special Issue of the National Congress of Medicine and the Sea), 50-50.
852. Naeini, M. M. H. G. (1994). *Munya al-Talib fi Hashiyat al-Makasib*. Supervisor: Khansari, M. B. M. N. Tehran: Al-Maktabah al-Muhammadiyah.
853. Najafi, M. H. (1404 AH). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. Seventh edition.
854. Ramezani, M. K. (2013). A Review of the Fate of Pesticides and an Assessment of Their Environmental Hazards. *Weed Research*, 5(1), 97-120.
855. Ṣadr, M. B. (1408 AH). *Mabāḥith al-Uṣūl* [Investigations in the Principles of Jurisprudence]. Lecturer: Ḥosseini Ḥā'irī, K. Qom: Printing Center of the Publication Office - Islamic Information Office.
856. Ṣadr, M. B. (1417 AH). *Buḥūth fī 'Ilm al-Uṣūl* [Investigations in the Science of Principles of Jurisprudence]. Lecturer: Hāshimī Shāhrūdī, M. Qom: Institute of

- the Encyclopedia of Jurisprudence According to the School of Ahl al-Beyt, 3rd edition.
857. Şalāḥī Muqaddam, N., Rezaei, R., & Kavooosi, O. (2020). Factors Affecting the Overuse of Pesticides by Farmers and Evaluating Their Self-Protective Behavior in Working with Pesticides (Case Study: Zanjan Province). Tehran: Agricultural Extension and Education Research, No. 52, pp. 95-112.
858. Shāhrūdī, S. M. (1423 AH). Qirā'āt Fiqhiyyah Mu'āṣirah [Contemporary Jurisprudential Views]. Institute of the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence, 1st edition.
859. Sharīfī, L., Pourpak, Z., Bekā'ī, S., Karīmī, A., Qarāguzlū, M., Mo'īn, M., & Muwaḥḥidī, M. (2008). The Relationship between History of Keeping Pets and the Risk of Developing Asthma: A Case-Control Study. Journal of the School of Medicine, 66(5), 348-352.
860. Sheykh al-Sharī'ah Işfahānī, F. M. (1410 AH). Qā'idat Lā-Ḍarar [The Principle of No Harm]. Qom.
861. Tabrīzī, J. 'A. (1427 AH). Şirāṭ al-Nejāt (for al-Tabrīzī). (7 vols.). Qom - Iran: Dār al-Şiddīqah al-Shahīdah.
862. Tūnī, M. (1415 AH). Al-Wāfiyah fī Uşūl al-Fiqh. (2nd ed.). Qom: Islamic Thought Assembly.
863. Yeganehpour, Z., Roshanfekar, H., & Pasandideh, R. (2013). The Effect of Livestock Units on the Production of Environmental Pollutants and Greenhouse Gases. National Conference on Agricultural Pollutants and Food Safety, Challenges and Solutions of Modern Methods in Pollutant Removal.
864. www.climate.org, Last accessed on 2024-06-11.
865. www.fao.org, Last accessed on 2024-06-11.
866. www.farsnews.ir, Last accessed on 2024-06-11.